

Filokalija in egiptovska meniška tradicija

Gorazd Kocijančič

V prispevku bom najprej podal osnovno informacijo o tem, kaj je *Filokalija* in kakšen je bil zgodovinski okvir njenega nastanka in vpliva,¹ nato bom na kratko osvetlil najznačilnejše elemente egipčanske meniške tradicije v *Filokaliji* in končno izpostavil nekatere izbrane vidike njenega pomena za zgodovino filozofije in sodobno mišljenje sploh.

Filokalija, grško *philokalía*, etimološko pomeni ljubezen (*philia*) do lepega – estetsko lepega, ki je hkrati etično dobro (skladno s pomenom pridevnika *kalós*, ki že v novozavezni grščini pomeni tako »lep« kot »nravno odličen, pošten, dober«). V tem etimologizirajočem pomenu je izraz uporabljal že Klemen Aleksandrijski.² Po starodavnem platonskem uvidu, ki ga je izrazil Plotin v *Eneadab* (1.6), vesolja sploh ne moremo res misliti, če nismo začudeni nad njegovo lepoto – v tem začudenju, osuplosti nad lepoto, namreč vidimo, da je vesolje – se pravi etimološko vse, kar biva – *dar*, in se tako lahko odpravimo na duhovno pot iskanja njegovega skrivnostnega Izvora. *Filokalija* je ljubezen do Lepote – v zadnji instanci je s tem mišljena Lepota absolutnega Izvora in Cilja vseh bitij, Boga, ki žari v čudovitosti in sublimni skrivnosti stvarstva, harmoniji narave in skrivnostih zgodovine, kjer je očiten kljub vsej grdobiji zla, trpljenja, smrti in nič. Po krščanskem prepričanju namreč Bog – po učlovečenju Logosa v Jezusu iz Nazareta in njegovi odrešitjski smrti in vstajenju – premaguje tudi zlo, trpljenje in smrt.

Sam izraz *philokalía* pa ima lahko tudi preprostejši pomen: »cvetober«, »antologija«. Takšen naslov sta v 4. stoletju dva velika kapadokijska teologa – sv. Gregor iz Nazianza in sv. Bazilij Veliki – dala svojemu izboru iz spisov najpomembnejšega grško piščočega teologa krščanske antike, Origena.³ Vendar to ni *Filokalija*, s katero se ukvarjam v pričujočem prispevku. Danes se namreč ta naslov po antonomaziji uporablja kot ime zbirke – pravzaprav prave knjižnice – mističnih in asketskih spisov, ki so nastajali od 4. do 15. stoletja. Uredila sta jo Nikodem Svetogorec⁴ in Makarij (Notaras), škof Korinta,

1 Glede zgodovinskih podatkov se naslanjam na standardne prikaze, navedene v bibliografiji, zlasti na sugestivno in obenem faktografsko zanesljivo geslo Ware »Philocalie«, v: *Dictionnaire de spiritualité* 12, stolp. 1336–1352, ter dva odlična zbornika: Tomás Špidlik et. al. ur., *Amore del bello. Studi sulla Filocalia: atti del Simposio Internazionale sulla Filocalia* (Rim: Pontificio Collegio Greco, 1989; Magnano, 1991), in Brock Bingaman in Bradley Nassif ur., *The Philokalía. A Classic Text of Orthodox Spirituality* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

2 *Pedagog* 3.7.

3 Gregor sicer pomenljivo uporablja glagol *philokaléo* v pomenu »res navdušen sem nad nečim«, prim. *Pismo* 33.

4 Gr. *Hagiorites* je menih na grškem hribovitem polotoku Atos, »Sveti gori«, meniški republiki, ki je še danes pravno ločena od grške države, čeprav je teritorialno njen del.

ter jo objavila jeseni leta 1782. O vlogi prvega in drugega avtorja pri nastanku antologije se še razpravlja; po izročilu naj bi Makarij naredil izbor, izhajajoč iz rokopisa (»Antologije o zedinjenju uma z Bogom«), ki ga je našel v samostanu Vatopedi, Nikodem pa naj bi predvsem uredil besedila in prispeval pomemben predgovor ter uvode v posamezne avtorje. Nikodem v svojem predgovoru *Filokalijo* označi kot spis, ki je

zakladnica treznomnja, sredstvo za zaščito uma, mistična šola umne molitve, izjemni zasnutek dejavnega (asketskega) življenja (*praktiké*), neblodljivo vodstvo motrenja (*theoría*), raj očetov, zlata veriga kreposti, zgoščeno nagovarjanje Jezusa, trobenta, ki znova priklicuje milost, in na kratko rečeno – samo orodje poboženja (*théosis*), stvar, ki je – če je sploh kaka druga – neizmerno zelena; knjiga, o kateri so ljudje premišljevali pred mnogimi leti in jo iskali, a je niso našli.⁵

Kljub besedam, da so o takšni knjigi »(ljudje) premišljevali pred mnogimi leti in jo iskali, pa je niso našli«, je po ohranjenih podatkih videti, da sta se Makarij in Nikodem naslonila na že obstoječo tradicijo asketsko-mističnih antologij, čeprav rokopisa, ki bi obenem vseboval vse avtorje *Filokalije*, raziskovalci zaenkrat še niso odkrili.⁶ *Filokalija* je bila natisnjena na stroške romunskega aristokrata Janeza Mavrokordata,⁷ in sicer v Benetkah (v tiskarni Antonia Bortolija, ki je bil grškega rodu; njegovo grško ime se je glasilo Antonios Bortolis),⁸ kjer so lahko pravoslavni Grki izdajali knjige, ne da bi se bali nadležnih oblasti otomanskega imperija, ki je tedaj vladal nad njihovim ozemljem (Grčija je namreč še bila v obdobju t. i. »turkovladja«, *tourkokratía*). Izdana je bila v dveh zvezkih velikega formata (*folio*) z neprekinjeno paginacijo (XVI +1207 strani). Naklada ni presegala 500 izvodov, morda pa je bila še manjša.

Poln naslov knjige se glasi »Filokalija svetih treznomnih (besedil ali morda: avtorjev), sestavljena iz (del) naših svetih in bogonosnih očetov:⁹ v njej (ali: z njeno pomočjo) se um po udejanjanju (*prâxis*) in motrenju (*theoría*) npravne filozofije očičuje, razsvetljuje in dovršuje«. ¹⁰ S pojmi *neptiká* ali *neptikoí* (od *népsis*, treznomnje), *ethiké philosophía* (etična ljubezen do modrosti), *noús* (um v smislu nediskurzivne intuicije, organ motrenja [kontemplacije] in duhovnega spoznanja), *prâxis* in *theoría* ter glagoli *kathairesthai*, *photízeisthai* in *teleiousthai* (za katerimi so samostalniki *kátharsis*, *photismós*,

5 *Filokalija* I (Ljubljana: KUD Logos, 2020), 11.

6 Prim. McGuckin, »The Making of the Philokalia: A Tale of Monks and Manuscripts«, 36–49.

7 Romuni, ki so v tem času ohranjali določeno stopnjo avtonomije, so radi finančno podpirali menihe na Sveti gori.

8 Šlo je za družinsko tiskarno, ki je v Benetkah delovala od srede 17. stoletja. *Filokalija* je bila eden izmed zadnjih izdelkov tiskarne, ki je bila kmalu zaprta zaradi ekonomske krize, ki je prizadela Benetke med letoma 1763 in 1792.

9 »Bogonosnih očetov«, tj. očetov, ki v sebi nosijo Boga; v katerih je navzoč Bog sam.

10 Grško: *Philokalia tón hierón neptikón syeranistheisa pará tón bagíon kai theophóron patéron hemón, en hêi diá tês katá tèn prâxin kai theorian ethikês philosophías ho noús kathairetai, photízetai kai teleioutai.*

teletosis) takoj stopimo v območje hezihastične duhovnosti,¹¹ ki jo na različne načine in z raznimi poudarki izražajo in tematizirajo filokalijski teksti. Obenem hitro vidimo, kako globoko je ta duhovnost prežeta s tradicijo grške filozofske tradicije.

Avtorji, ki so v *Filokaliji* antologizirani, so pisali v grščini; izjema je le latinsko pišoči menih Janez Kasijan, ki je objavljen v prevodu.¹² Razporejeni so kronološko, čeprav sta se sestavljavca včasih ušela pri časovnem umeščanju spisov. Nekaj besedil je objavljenih le z ekstrakti oziroma izvlečki, večinoma pa so objavljena integralno. *Filokalija* nikakor nima ambicije, da bi bila vseobsegajoča zbirka. V njej npr. ni številnih izjemno pomembnih avtorjev (npr. Dionizija Areopagita, Izaka Sirskega, Janeza Klimaka), ki so bili v tistem času že dostopni v knjižnih izdajah, ali pa sta izdajatelja sama nameravala pripraviti od *Filokalije* ločen natis njihovih celotnih opusov.¹³

Nikodem in Makarij sta z objavo *Filokalije* v času razsvetljenstva, ki se je monumentalno izrazilo v francoski *Enciklopediji*, nasproti zahodnemu mišljenju, ki je postajalo vedno bolj odtujeno od krščanske vere, postavila povsem drugačno »enciklopedijo« tradicionalne vednosti o molitvenem, duhovnem življenju in njegovih teoloških, ontoloških, antropoloških in asketskih predpostavkah. To alternativno »zaokroženo vednost« lahko razumemo kot izraz pravoslavne duhovne obnove v zadnjih desetletjih 18. stoletja. Pod vodstvom Paisija Veličkovskega (1722–1794), ki je na Atosu neodvisno od Nikodema in Makarija raziskoval hezihastično izročilo in je morda celo začetnik ideje o *Filokaliji*, je bila knjiga kmalu prevedena (v malce drugačnem izboru) v cerkvenoslovanski jezik (*Dobrotolublie*, leta 1793 – to je bila izdaja *Filokalije*, ki je postala priljubljeno branje tudi v nemeniških krogih slovanskega sveta; s seboj jo je npr. na svojih poteh nosil in bral »ruski romar«, čigar izpovedi so najprej ponesle slavo *Filokalije* na Zahod).¹⁴ V naslednjem stoletju sta jo najprej Ignacij Briančaninov (1857) in nato Teofan Rekluz prevedla v ruščino (Добролюбие, 1877, v 5 zvezkih, ki nekatera besedila grškega izvornika spuščajo, druga pa dodajajo). Druga grška izdaja je bila objavljena v Atenah leta 1893, zlasti vplivna pa je bila izdaja v petih zvezkih pri atenski založbi Astir (1957–1963), ki se še vedno ponatiskuje.

11 Samostalnik »hezihazem« (kot oznaka gibanja oziroma posebne oblike duhovnosti) oziroma pridevnik »hezihastičen« izhaja iz grške besede *hesychia*, ki pomeni tišino, kontemplativni notranji molk in mir v zedinjenju z Bogom.

12 Vprašanje Kasijanove identitete in njegovega odnosa z grškim izročilom sta sicer pred kratkim na novo radikalno odprli knjigi grškega patrologa P. Tzamalikosa. Po njegovi tezi je namreč »pravi« Kasijan pisal v grščini; prim. Tzamalikos, *The Real Cassian Revisited in A Newly Discovered Greek Father: Cassian the Sabaites Eclipsed by John Cassian of Marseilles*, vendar je ta domneva naletela na ostre kritike.

13 Nikodem je na Dunaju že pripravil izdajo Gregorja Palamasa in Simeona Novega Teologa, vendar je vse zvezke, ki jih je natisnil, uničil požar, verjetno podtaknjen. Že leta 1700 je bil objavljen grški prevod spisov Izaka Sirskega.

14 Veličkovski sprva ni hotel širiti svojega prevoda med laiki, saj se mu je zdelo, da sta za pravilno rabo filokalijske duhovnosti potrebna urejeno liturgično življenje in živa navzočnost izkušenih menihov, starcev. K objavi ga je skorajda prisilil peterburški metropolit Gabriel.

Vpliv *Filokalije* na razne pravoslavne kulture – grško, srbsko, romunsko, rusko itn. – je bil velikanski, ne le v duhovnosti, temveč tudi v književnosti in likovni umetnosti; v času po oktobrski revoluciji, ko je ruska emigracija začela teološko delovati po prestolnicah zahodnega sveta, pa je ta zaklad krščanskega Izročila začel z velikim zanimanjem odkrivati tudi zahodni krščanski svet. Kallistos Ware je lahko zapisal: »V nedavni zgodovini pravoslavne Cerkve je imela *Filokalija* mnogo večji vpliv kot katere koli knjiga – razen Biblije.«¹⁵ Vsekakor je to povezano z dejstvom, da *Filokalija* – kljub temu da so njeni avtorji menihi – nima ozko določene ciljne publike: njeno intendirano bralstvo niso le asketi v ožjem pomenu, temveč prav vsi kristjani, kakor izrecno zapiše že Nikodem v svojem predgovoru. Znamenje tega, da sta izdajatelja skušala nagovoriti vse krščansko občestvo in ga spodbuditi k zavzetemu krščanskemu življenju in nenehni molitvi, je tudi nekaj besedil v moderni grščini (*dimotiki*), ki so objavljena v petem zvezku. Medkonfesionalna privlačnost besedila je vidna iz dejstva, da so antologizirana le besedila, v katerih ni nobenih sledov polemike med Cerkvami, ki so v tistih časih znale biti precej grobe. Prva izdaja ima celo katoliški *imprimatur*, ki so ji ga dali teologi iz Padove.¹⁶

Danes je *Filokalija* prevedena v številne jezike, med drugim v angleščino,¹⁷ francoščino¹⁸ in italijansščino;¹⁹ španščino,²⁰ nemščino,²¹ finščino in arabščino. Posebna zgodba je romunski prevod. Pripravil ga je najpomembnejši romunski teolog 20. stoletja Dimiti Stăniloae. Svoj prevod je opremil z izvirnimi interpretativnimi opombami in izboru dodal številna klasična besedila bizantinske duhovnosti, ki jih ni v beneški izdaji (med drugim nove tekste Maksima Izpovedovalca, Simeona Novega Teologa in Gregorja Palamasa). Njegov prevod je tako dolg kar 4650 strani. Še obsežnejša je izdaja, ki jo izdaja založba To Byzantio Elevterija Meretakisa, ki pod naslovom *Philokalía tón nep-tikôn kai asketikôn* od leta 1978 objavlja integralna dela grško pišočin duhovnih avtorjev, v izvirniku in z novogrškim prevodom (več kot 30 zvezkov).

V mnogih jezikih so izdani tudi kratki izbori iz *Filokalije*. Vpliven angleški izbor v dveh zvezkih (*Writings from the Philokalia on Prayer of the Heart in Early Fathers from the Philokalia*) sta na osnovi ruske *Filokalije* leta 1951 in 1954 pripravila E. Kadlubovsky in

15 »[...] the Philokalia has exercised an influence far greater than that of any book other than the Bible in the recent history of the Orthodox Church«, gre za besedilo zavihka 1. zvezka v op. 16 navedenega angleškega prevoda.

16 Prim. njegovo reprodukcijo na spletnem naslovu:
https://www.academia.edu/10412904/Imprimatur_of_the_Greek_Philoklia_1782_.

17 *The Philokalia*, prev. in ured. G. E. H. Palmer, P. Sherrard in K. Ware, 4. zv. (London: Boston: Faber and Faber, 1979, 1981, 1984, 1995, zadnji zvezek je še v pripravi).

18 *Philocalie des Pères neptiques*, prev. J. Touraille, 11 zv. (Bégrolles-en-Mauges: Bellefontaine 1979–91; ponat. v dveh zvezkih pri založbi Desclée de Brouwer 1995).

19 *La Filocalia*, prev. M. B. Artioli in M. F. Lovato, 4. zvezki (Torino: Gribaudi, 1982–1987).

20 *Filocalia* 4. zv (Buenos Aires: Lumen, 2015).

21 *Philokalie der heiligen Väter der Nüchternheit*, 5 zv. (2. izd., Würzburg: Verlag »Der christliche Osten«, 2007).

G. E. H. Palmer; za njegovo izdajo se je kot urednik zavzel véliki pesnik T. S. Eliot. V slovenščini je kratek izbor pod naslovom *Rojstvo besede* (Ljubljana: Družina, 2006) pripravila Ksenja Geister. Celovit prevod beneške oziroma atenske izdaje je pod mojim vodstvom v pripravi pri KUD Logos. Prvi zvezek slovenskega prevoda od predvidenih štirih je izšel leta 2020.²²

* * *

Filokalija vsebuje več kot 60 literarnih enot, ki jih je napisalo več kot 30 avtorjev v obdobju tisočletja. V grobem lahko v njej razločimo tri skupine piscev:

1. klasiki zgodnje krščanske duhovnosti (Evagrij Pontski, Janez Kasijan, Marko Asket, Diadoh iz Fotike, Izaija iz Gaze);

2. skupina avtorjev, ki so pisali v drugi polovici prvega tisočletja in povzemali sadove meniške kulture ter so podali sijajne sinteze patrističnih duhovnih uvidov (Maksim Izpovedovalec, Talasij Libijec, Janez Damaščan – zadnji le pogojno, ker je negotovo avtorstvo spisa, ki mu je v *Filokaliji* pripisan). Maksim je izmed vseh avtorjev *Filokalije* sploh najobsežnejše predstavljen. V njegovi veličastni teološki sintezi²³ najdemo močne sledi Origena in Evagrija, kapadokijske teologije (zlasti Gregorja iz Nise in Gregorja iz Nazianza) in Dionizija Areopagita. K sintetizatorjem in povzemovalcem lahko uvrstimo tudi manj znane avtorje, ki se naslanjajo na izročilo, podajajo njegovo branje in interpretacijo (Hezihij Prezbiter, Teodor iz Edese, aba Filemon). V njihovih spisih najdemo reference na cerkvene očete in prvo filokalijsko generacijo; viden je tudi vedno večji vpliv Dionizija Areopagita in Janeza Klimaka;

3. avtorji, povezani z nastopom Simeona Novega Teologa, izjemno zanimivega misleca, mistika in pesnika, ki je živel na prelomu 10. in 11. stoletja (949–1022).²⁴ Skupaj s svojim učencem Niketasom Stetathosom namreč predstavljata uvod v generacijo prvih hezihastov (Nikefor Samotar, Gregor Sinajski in Teolept iz Filadelfije). Ti duhovni pisci so začeli na različne načine sistematizirati metodo t. i. »molitve Jezusu«. V njihovih delih najdemo številne reference na avtorje prejšnjih filokalijskih generacij. Ta tok doseže svoj vrh z vélikim teologom Gregorjem Palamasom, ki je v *Filokaliji* tudi relativno obsežno predstavljen. Palamas je bil najprej vrsto let menih na Atosu, potem pa je postal metropolit Soluna (Tesalonike). Velja za temeljnega teoretika atoškega neohezihazma. Mesto v *Filokaliji* so dobili tudi Palamasovi učenci in popularizatorji njegovega nauka (Kalist in Ignacij Ksantopulska, Kalist Telikud, Simeon Solunski).

22 *Filokalija* I. Ur. Gorazd Kocijančič, prev. Benjamin Bevc et al. Ljubljana: KUD Logos, 2020.

23 Prim. o njej moj uvod »Maksim Izpovedovalec, pričevalec krščanskega misterija«.

24 V naslednjih letih bo pri KUD Logos izšel moj prevod njegovega obsežnega pesniškega opusa, ki ima naslov *Hvalnice Božjih hrepenenj*.

V *Filokaliji* se torej zrcali vsa zgodovina bizantinske duhovnosti, čeprav – kot rečeno – v njej niso predstavljeni vsi avtorji niti vsa njihova besedila. Moramo se tudi zavedati, da so bila besedila, ki jo sestavljajo, napisana v različnih duhovnozgodovinskih kontekstih in brez vednosti avtorjev, da bodo nekoč vključena v večjo celoto. Sintaksa »kanona« gotovo lahko v določeni meri modificira pomen, ki ga imajo posamezni teksti sami po sebi. *Filokalija* je tako zbirka raznolikih spisov in laboratorij različnih duhovnih nauk ter antropoloških zasnutkov, obenem pa lahko o njej govorimo tudi kot o knjigi v ednini, saj ima ob vsej svoji pestrosti določeno polifono enotnost. Gre za nekakšen odprt, neskljenjen in nedefiniran duhovni kanon (kar se lepo vidi po variacijah v izboru besedil v različnih prevodnih tradicijah), ki pa sta mu lastna skupni temeljni navdih in duhovni okvir. To dvoje je izjemno dobro izrazil Nikodem sam v splošnem uvodu v *Filokalijo*:

Bog, blažena narava, nadpopolna popolnost, naddobro in nadlepo ustvarjalno Počelo vseh dobrih in lepih stvari, je po svoji bogopočetni zamisli (*idéa*) od vekomaj vnaprej določil poboženje človeka. Ko je glede človeka od (brezčasnega) začetka v sebi postavil predvsem ta namen, ga je ustvaril v času, ko se mu je to zdelo primerno. Iz snovi je vzel telo, iz sebe pa je (v človeka) vstavil dušo in ga kot nekakšen velik svet (*kósmos*) – velik po množtvu svojih moči in odličnosti – postavil v majhen svet »kot motrilca čutnozaznavnega stvarstva in (hkrati) nekoga, ki je vpeljan v skrivnosti umskozaznavne resničnosti«, kakor pravi Gregor, véliki v teologiji.²⁵

Po opisu človekovega padca ter skrivnosti odrešenja po smrti in vstajenju učlovečenega Božjega Logosa Nikodem nadaljuje takole:

(Sveti) Duh je dal očetom modrost glede Boga ter jim poleg splošne čuječnosti in pozornosti glede vsega razodel tudi varovanje uma in način, kako znova najti milost: način, ki je resnično čudovit in poln spoznanja. Ta način ni bil v tem, da so nenehno molili našega Gospoda Jezusa Kristusa, Božjega Sina, preprosto v umu in z ustnicami (to je pač očitno [dostopno] sploh vsem, ki so se odločili za pobožnost, in zlahka dosegljivo sleherniku), ampak v tem, da so ves um zaobrnil skladno z notranjim človekom, kar je osupljivo, ter so tako v notranjosti, v sami globočini srca, klicali vsesveto Gospodovo ime in od Njega prosili usmiljenje, pri čemer so bili pozorni samo na gole besede molitve in sploh niso sprejemali ničesar drugega od znotraj ali od zunaj, ampak so ohranjali svoj razum povsem brezobličen in brezbarven.²⁶ (*Filokalija* 59)

Takšna nenehna notranja apofatična molitev kot svojo predpostavko zahteva zunanjo regulacijo življenja, različne asketske prakse in izgrajevanje *ethosa*. Vendar je v *Filokaliji* veliko večji poudarek na notranjem, kontemplativnem življenju in predvsem na številnih ovirah in pasteh, ki čakajo na vsakogar, ki se mu želi resno posvetiti.

25 *Filokalija* I, 57.

26 Prav tam, 59.

* * *

Če zdaj preidemo k vprašanju o egipčanskem meniškem izročilu v *Filokaliji*, lahko najprej ugotovimo, da sama *Filokalija* simbolno zaznamuje njegov pomen s tem, da kot prvo besedilo antologizira spis, ki sta ga urednika pripisala sv. Antonu Puščavniku. Danes sicer vemo, da ta atribucija ne drži, vendar pomen simbolične geste zaradi tega ni nič manjši. Še več, današnji znanstveni konsenz, po katerem je to besedilo pokristjanjen stoiški spis, nam kaže, da je simbol pravzaprav polivalenten: *Filokalija* se začneja z referenco na puščavski Egipt, a obenem s filozofsko dediščino, ki stopa v nov duhovni okvir. Krščanska transformacija antike ima svoje temeljno duhovnozgodovinsko mesto spet v Egiptu, v Aleksandriji, kjer so bili položeni temelji duhovnosti, kakršna se bo skozi stoletja izoblikovala in izrazila v *Filokaliji*.

Drugič, eden izmed najbolj znanih egiptovskih starcev je bil Makarij (300–391). *Filokalija* na dvajsetem mestu prinaša parafrazo – prevod v lepo klasicistično grščino – makarijevskega korpusa, t. i. »Duhovnih homilij«, ki so jih Makariju pripisali nekaj generacij po njegovi smrti, čeprav danes domnevamo, da niso njegovo delo.²⁷ Parafrazo je na koncu 10. stoletja pripravil Simeon Metafrast. Značilen za makarijevsko duhovnost je poudarek na biblično razumljenem srcu (*kardía*), ki ni razumljeno le kot sedež čustev, temveč kot apofatično središče človekove osebe, vsega njegovega duhovnega življenja. Namen hezihije v makarijevskem izročilu je vzpostaviti enotnost uma in srca, »spustiti um v srce«.

Najodločilnejša prezenca egiptovskega meništva v *Filokaliji* pa je Evagrij Pontski.²⁸ Znotraj zbirke je na tretjem mestu, za Antonom Puščavnikom in samotarjem Izaijo – v *Filokaliji* je torej »eden najzgodnejših avtorjev in del izročila, ki je najzgodnejše in arhetipsko: izročila puščavskih očetov«.²⁹ Iz tega je očitno, da so avtorji filokalijske zbirke to egipčansko izročilo »glede njegovih idealov samotarskega življenja, ki stremi k brezstrastju in kreposti, razumeli kot utemeljujoče in formativno (*foundational and formative*) za nadaljnja krščanska stoletja«.³⁰ Iz Nikodemovega uvoda je vidno, da je Evagrij posebno težo v očeh sestavljavcev *Filokalije* imel tudi zaradi svojih tesnih povezav z dvema kapadokijskima teologoma, ki sta obveljala za kriterij ortodoksije: Bazilijem Vélikim in Gregorjem iz Nazianza (prvi ga je posvetil v lektorja, drugi v diakona).

27 Prim. Plested, *The Macarian Legacy: The Place of Macarius-Symeon in the Eastern Christian Tradition*.

28 Pri ovrednotenju pomena njegove navzočnosti se naslanjam na dve temeljiti raziskavi: Collins, »The Evagrian Heritage in Late Byzantine Monasticism«, in Konstantinovskij, »Evagrius in the Philokalia of Sts. Macarius and Nicodemus«. Sicer o tem avtorju prim. uvodna besedila v: Evagrij Pontski, *Spisi in pisma*, in Louth, *Izvori krščanskega mističnega izročila. Od Platona do Dionizija*.

29 Konstantinovskij, »Evagrius in the Philokalia of Sts. Macarius and Nicodemus«, nav. d., str. 176.

30 Prav tam.

V *Filokalijo* so sicer vključeni le štirje Evagrijevi spisi (eden pod psevdonimom sv. Nila iz Ankire): »Osnove samotarskega življenja: kako se je treba posvečati askezi in tišini«, »O razločevanju strasti in misli« (23 poglavij), »Iz besedil o treznomju« in »O molitvi« (153 poglavij), vendar je »tonalnost vse *Filokalije* – evagrijska«. ³¹ Razni avtorji, ki so vključeni v zbornik, se namreč na egiptovskega meniha Evagrija navezujejo tako vsebinsko kot slogovno. V *Filokaliji* je npr. zelo priljubljena književna zvrst kratkih »poglavij« (*kephálaia*, latinsko *capita*); najprej jo je uveljavil prav Evagrij. Ta »filozof v puščavi« je določil tako temeljni motiv kot izrazno obliko *Filokalije*; to dvojje se je v nadaljevanju razvijalo v številnih variacijah, v katerih so se evagrijevske teme pogosto združile z makarijevskim poudarjanjem srca in duhovnimi uvidi Diadoha iz Fotike, Janeza Klimaka in grško različico spisov Izaka Sirskega. V 11. in 12. stoletju so se na Evagrija radi navezovali zlasti Peter Damaščan (ki mu je posvečen velik del *Filokalije*), ³² omenjeni Simeon Novi Teolog in Teolept iz Filadelfije.

Evagrij Pontski je sistematiziral meniško izkušnjo v perspektivi origenske metafizike. Središčno mesto ima v njegovem nauku um, *noûs* (po tem se njegova duhovnost razlikuje od makarijevskega poudarjanja srca, *kardía*). Evagrij v svojih spisih opisuje pot k Bogu kot pot umskega očiščenja, pri čemer podrobno opisuje in klasificira strasti (*páthe*) oziroma zle »misli« (*logismoí*) ali »uzrtja« (*noémata*), predstave in imaginacije, s katerimi se mora um soočati. ³³ Namen soočanja s strastmi je človekova radikalna *osvoboditev*, ki ga vodi do tega, da lahko percipira transcendentno lepoto vseh bitij in se zedini z njihovim – in svojim – apofatično umevanim Izvirom, ki se je razodel kot Sveta Enada in Triada (Enica in Trojica, Troedini – pri čemer Evagrij poudarja, da gre za paradokсно skrivnost, ki povsem presega območje števnega in števila).

Na kratko se ozrimo na najpomembnejše »evagrijske teme«, ki se v mnogoterih različicah pojavljajo v *Filokaliji*:

1. Iz Evagrija izhajajo analize duhovnega boja, klasifikacije strasti in njihovih medsebojnih odvisnosti, demonskih intervencij v duhovnem življenju ter oris strategije asketskega boja z njimi. Pri tem ima velik pomen seznam osmih *logismoí* (ti se pri posameznih avtorjih včasih spreminjajo, a se praviloma navezujejo na Evagrijevo introspektivno fenomenologijo): požrešnost (*gastrimargía*), spolno nečistovanje (*porneía*),

31 Clément »LA FILOCALIA: I testi - La via - La pratica («praxis») - La contemplazione della natura (pbyggikè theoria) - La deificazione («théosis»)«, <http://monachesimo-monakos.blogspot.com/2010/10/olivier-clement-la-filocalia-i-testi-la.html>.

32 O tem redko preučevanem avtorju primerjaj sijajno knjižico Bielawskega, »Sguardo contemplativo: Saggio su Pietro Damasceno autore filocalico«, <http://www.maciejbielawski.com/sguardo-contemplativo.html>.

33 V njegovih spisih, ki so prišli v filokalijski izbor (z izjemo poglavij *O molitvi*, ki sta jih izdajatelj pripisala sv. Nilu), so sicer – glede na Evagrijev celotni opus zanj neznčilno – poudarjene prav praktične teme askeze: vprašanja spolne zdržnosti, vztrajanja v samoti celice, discipline pri prehrani, medčloveških odnosov, dela in posta.

lakomnost (*philargyria*, db. ljubezen do denarja), žalost (*lype*), jeza (*orgé*), duhovna naveščenost (*akedia*), domišljavost (*kenodoxia*) in napuh (*hyperphania*).

2. Na Evagrija se opirajo filokalijski prikazi večine razločevanja duhov (*diákrisis*), se pravi uvajanje v sposobnost razločevanja med mislimi (duhovnimi vzgibi) oziroma umskimi »uzrtji« (*noémata*) glede na njihov izvor: ali imajo naraven izvor ali pa prihajajo od Boga, angelov ali demonov.

3. Iz Evagrija poznejši avtorji povzemajo tripartitno delitev duhovnega življenja na:

- a) dejavno asketski vidik (*praktiké*);
- b) kontemplacijo oz. motrenje (*theoría*) ustvarjenih bitij (včasih se to imenuje »naravno motrenje«, *theoría physiké*);
- c) bogoslovje (*theología*), ki je mistično motrenje Svete Trojice.

Theoría physiké je kontemplativno pronicanje, podarjeni uvid v Božjo »previdnost in sodbo«, v smisle (*lógoi*) ustvarjenih bitij, »teološko motrenje« pa je od te naravne kontemplacije ločeno uzrtje inteligibilne (umsko zaznavne, nesnovne) luči Svete Trojice (*theoría theologiké*), ki po milosti zasije v očiščenem *noúsu* (umu), ki ni odložil le grešnih misli, ampak tudi vse diskurzivno mišljenje in konceptualnost, vsak odnos z ustvarjenimi bitji.

4. Filokalijski avtorji se navezujejo na Evagrijevo razumevanje molitve kot vrhunca mišljenja, umevanja. Pri tem je značilen apofatični poudarek, da je molitev »odstranitev misli«, preseganje umskih uzrtij (*noémata*) in prav s tem uresničitev polnosti umevanja (*nóesis*). Resnični teolog je tisti, ki na ta način nenehno kontemplativno moli. Teologija torej ni diskurzivna znanost, ampak je vrh molitve, sad osebne očiščenja in kontemplativnega razsvetljenja.

Te Evagrijeve teme so proniknile v vse pore meniškega izročila, čeprav so njihovega avtorja poznejši pisci – zaradi obsodbe origenizma leta 553 – le redko poimensko citirali. Egipčanski meniški govor in miselne strukture so tako postali nekakšna *lingua franca* s prikritim poreklom. Evagrij je s svojo duhovno slovnico in besednjakom navdihoval bizantinsko meništvo in tu je njegov vpliv občuten vse do danes. Ob tem pa je počasi prihajalo tudi do postopne preobrazbe Evagrijeve intelektualistične, platonsko navdihnjene duhovnosti. Na vrhu filokalijskega izročila – v neohezihazmu Gregorja Palamasa in njegovih učencev – se namreč evagrijevske teme združijo s precej drugačnim ovrednotenjem telesa, njegove posvečenosti in zmožnosti za preobrazeno udeleženo v Božji transcendenci. K temu premiku so prispevali tudi drugi tokovi vzhodnokrščanske mistike, ki jih – poleg že omenjene makarijevske »šole« – srečujemo v *Filokaliji*: mislim zlasti na pomembno šolo *sinajske* duhovnosti (povezano s samostanom sv. Katarine) in *siro-palestinsko* tradicijo. Na kratko: čeprav so za *Filokalijo* ključne poznoantične egiptovske korenine, v njej spremljamo kontinuiteto in diahronični preplet idej od zgodnjeresrednjeveških asketskih konstrukcij v Konstantinoplu, Siriji in Palestini vse do sinteze bizantinske duhovnosti v poznem 14. stoletju.

* * *

Na začetku smo ugotovili, da gre pri *Filokaliji* za nekakšno subverzijo razsvetljenskega projekta 18. stoletja. Če se vprašamo, zakaj je *Filokalija* danes tako priljubljena in zakaj ji je posvečenih toliko resnih študij, lahko najprej provizorično rečemo, da je bilo za njeno odkritje nedvomno potrebno naše nezadovoljstvo s pozno modernostjo, se pravi razočaranje nad kulturo, ki je obljubljala utopije na temelju razsvetljenskega povelečevanja človeškega razuma in vere v stalen napredek, končala pa se je v dveh svetovnih vojnah, totalitarističnih režimih z nepreštevnimi žrtvami in hedonističnem potrošništvu z njegovim onesrečujočim relativističnim individualizmom ter institucionalizirano sebičnostjo. Filokalija je že v svojem nastanku – in toliko bolj danes – »postmoderen« in »postsekularen« projekt. To pa ne pomeni, da bi bilo njeno upoštevanje in premišljevanje povezano z »obskurantističnim« zavračanjem umevanja. Ravno nasprotno. *Filokalija* nas s svojim širšim kontekstom – meniškimi *Sitz im Leben* – po eni strani vrača k izvorni podobi filozofije, po drugi strani pa nam daje spodbude za nove načine mišljenja.

To se gotovo sliši presenetljivo. V kakšnem smislu je namreč zbirka krščanskih asketskih in mističnih besedil lahko ključ za razumevanje izvorne podobe predkrščanske filozofije? V pomoč pri odgovoru na to vprašanje nam je lahko delo znanega francoskega zgodovinarja antične filozofije, Pierra Hadota. Ta mislec je v svojih delih, zlasti v knjigah *Duhovne vaje in antična filozofija* in *Kaj je antična filozofija?* (slednja je dostopna tudi v slovenskem prevodu Suzane Koncut),³⁴ postavil tezo, da je bila antična filozofija – v nasprotju s postsholastično univerzitetno disciplino, ki postavlja v ospredje diskurzivno argumentacijo – predvsem način življenja, celostna »pot« bivanja. Italijanski filozof in teolog Lanfranco Rossi (v skrivnostnih okoliščinah umorjen leta 2015) je ta uvid povezal prav s filokalijskimi besedili in njihovim razumevanjem mišljenja, ki zahteva celovito življenje, etično-asketsko disciplino in notranjo čuječnost. V svoji knjigi *Grški filozofi – očetje hezihazma* je z veliko erudicijo pokazal, kako filokalijska duhovnost nadaljuje pomembne »življenjske« preokupacije antičnih filozofov, na katere smo danes v filozofiji kot akademski praksi le redko pozorni: način prehranjevanja (vegetarijanstvo), regulacija spanja (bedenje), spolna zdržnost in disciplina, pozornost na medosebne odnose, boj proti vsem vidikom domišljavosti, vsakodnevno spraševanje vesti, stalna misel na lastno smrt kot duhovni imperativ, ki vse življenje postavlja v pravo perspektivo ipd. Če to tezo še malo bolj zaostrimo, lahko zatrdimo, da so npr. atoški samostani in druge podobne asketske ustanove, kjer se ohranja duhovnost *Filokalije*, nekakšen živi laboratoriji, kjer lahko še danes – *mutatis mutandis* – vidimo, za kakšno življenje si je pravzaprav prizadevala antična filozofska tradicija, vsaj njen veliki orfijsko-pitagorejsko-(novo)platonski

34 Ljubljana: Krtina, 2009.

tok, s katerim se je v Rimu vedno bolj stapljal tudi religiozno navdihnjeni stoicizem cesarskega obdobja (ta združitev stoicizma in novoplatonizma je npr. lepo vidna iz Olimpiodorjevega komentarja Epiktetovega *Priročnika*, ki ga je kritično izdala Hadotova žena Ilsetraut). *Filokalija* nam na besedilni ravni omogoča uvid v to, kar je verjetno najpomembnejši sodobni grški filozof, Hristos Janaras, imenoval »filozofija brez preloma« (*philosophie sans rupture*)³⁵ – s čimer je mislil nepretrgano duhovno kontinuiteto grške misli od Heraklita do Gregorja Palamasa.

Toda morda se komu zdi takšen pogled zgolj arheološki in tuj sodobnim problemom filozofije. Pri razumevanju aktualnosti *Filokalije* za sodobno misel se je zato dobro ozreti še na drug konec Evrope, v Rusijo. Tu si je pred približno 20 leti pomemben znanstvenik, fizik in avtor temeljnih del o kvantni mehaniki, član ruske akademije znanosti, Sergej Horužij, zastavil temeljno vprašanje: »Za kaj sploh gre v hezihazmu?« Njegov odgovor se glasi: za najskrajnejšega od vseh človeških spoznavnih in eksistencialnih aktov, za srečanje z Neustvarjenim. Če namreč znanost analizira fragmente ali celoto pojavnega, bitij, ki se kažejo (*phainómena*), ker so končna, je naloga in smoter hezihastovih praks miselno in duhovno uzreti sam neskončni in brezpočelni Izvor vse pojavnosti in se z njim zediniti. Asketska besedila, ki so zbrana v *Filokaliji*, so za Horužija »organon« (na svoj način soroden Aristotelovim logičkim spisom) za srečanje z apofatičnim Neustvarjenim, tisočletna izkušnja, ki se sedimentira v asketsko–mističnem kanonu. Horužij pri tem opisuje hezihazem kot »orientacijo v biti« in »dogodek transcendence«. Hezihastična tradicija je za Horužija »praktično–teoretski kanon opredeljenega popolnega izkustva« (popolnega v pomenu celovitega udejanjenja določene *phýsis*)³⁶ in kot taka ohranja brezčasno aktualnost.

Že Horužij odkriva daljnosežno sorodnost med husserlovskim pojmom intence, intencionalnosti s filokalijemskim pojmom *népsis*. Možnosti, ki se v tem srečanju odpirajo za preobrazbo postmoderne antropologije, pa so še bolj vidne v delu sodobne francoske fenomenologinje Natalie Depraz. Ta je v svoji knjigi *Poveličano telo. Praktična fenomenologija puščavskih očetov in cerkvenih očetov*³⁷ podala obsežno analizo temeljnih pojmov hezihastične duhovnosti v fenomenološki transkripciji. Pri tem je bila pozorna – skladno s fenomenološko tradicijo, na katero se navezuje, od Edmunda Husserla do Jeana-Luca Mariona in Michela Henryja – zlasti na tesen preplet duha in telesa v hezihastični praksi. Fenomenološka analiza sledi premenam duha, ki se uteleša, in telesa, ki se poduhovlja. Ob tem običajni dualizmi, ki smo jih navajeni v zahodni misli, odpadejo ob soočenju z

35 Takšen je naslov francoskega prevoda njegovega pomembnega dela *Schediasma isoagogis sti philosophía* (»Skica uvoda v filozofijo«), kjer to kontinuiteto in njene osrednje teme (apofatizem, resnica kot *koinonein*, občestvena izkušnja itn.) tudi prepričljivo analizira.

36 »Popolnega« v pomenu celovitega udejanjenja določene *phýsis*, prim. poglavje Horužija »(Asketski) podvig kot organon. organizacija in hermenevtika izkušnje v hezihastičnem izročilu«, 187–350.

37 Depraz, *Le corps glorieux. Phénoménologie pratique des Pères du désert et des Pères de l'Eglise*.

besedili, ki nam razpirajo povsem drugačno, izvirnejšo, nedualistično antropološko vizijo. V igri ni nič manj kot resnica človeka, ki jo s pomočjo uvodov hezihastičnih očetov lahko danes mislimo onstran novoveške ontologike in abstraktne racionalistične metafizike.

Eno izmed ključnih vprašanj, ki jih srečamo v filozofski antropologiji, je nedvomno pojav jezika. Filokalijška tematizacija transcendentne moči Božjega Imena v mišljenju jezika glede tega nedvomno odpira nova obzorja, skrivnostna, a toliko bolj zanimiva. Sam – če mi za konec dovolite avtoreferenco – sem se nanje naslonil v hipostatični tematizaciji jezika, ki sem jo predstavil v eseju *O ekscesu jezika* v knjigi *O nekaterih drugih*,³⁸ ki se kljub svojemu čisto filozofskemu okviru tudi drugje navezuje na spodbude hezihastičnih avtorjev. *Filokalija* je tako diskretno prisotna tudi v sodobni slovenski filozofski misli.

Naj te perspektive – ki bi jim lahko dodali še marsikakšno drugo – izzvenijo predvsem kot povabilo k branju in resnemu premišljevanju *Filokalije*. Obljuba tega, kar lahko od tega branja in uresničevanja prebranega odnesemo, verjetno ne bi smela pustiti ravnodušnega nobenega filozofa. Naj končam z nekaj navedki besed ruskega romarja, ki je takole opisal sadove svojega življenja *Filokalije*:

Sveti očetje imajo prav, ko pravijo, da je *Filokalija* ključ do skrivnosti, zakopanih v Svetem pismu [...] Kadar sem molil v globini srca, se mi je vse, kar me je obdajalo, kazalo v očarljivi podobi: drevesa, rastline, ptiči, zemlja, zrak, svetloba, zdelo se mi je, da mi vse govori, da obstaja zaradi človeka, da vse pričuje za Božjo ljubezen do človeka; vse je molilo, vse je prepevalo slavo Bogu. Tako sem razumel tisto, kar *Filokalija* imenuje 'spoznanje govornice stvarstva' [...] In tako zdaj romam in nenehno molim Jezusovo molitev, ki mi je dražja in ljubša ko vse na svetu. Včasih prehodim na dan več kakor sedemdeset vrst in sploh ne čutim, da hodim; čutim samo, da molim. Ko me zateče hud mraz, molim še bolj pozorno in kmalu se ogrejem. Če lakota postane prehuda, pogosteje izrekam ime Jezusa Kristusa in pozabim, da sem bil lačen. Če se čutim bolnega in me boli hrbet ali noge, se še bolj zberem v molitvi in ne čutim več bolečine. Kadar me kdo razžali, mislim le na dobrodejno Jezusovo molitev; jeza ali prizadetost takoj izgine in pozabim vse. Postal sem malo čuden. Nič me ne briga, nič me ne zaposluje, nič zunanjšega me ne priteguje, zmerom bi bil rad na samem; samo eno potrebo imam, na katero sem se navadil: neprenehoma moliti, in kadar molim, postanem ves vesel. Bog ve, kaj se dogaja z mano. (*Pripoved ruskega romarja* 59)

Bibliografija

- Bielawski, Maciej. *Sguardo contemplativo: Saggio su Pietro Damasceno autore filocalico*. Pazzini Editore, 2014. <http://www.maciejbielawski.com/sguardo-contemplativo.html>.
- Bingaman, Brock in Bradley Nassif, ur. *The Philokalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

38 Ljubljana: Beletrina, 2016.

- Clément, Oliver. *LA FILOCALIA: I testi – La via – La pratica («praxis») – La contemplazione della natura («phhysikè theorla») – La deificazione («théosis»)*. <http://monachesimo-monakos.blogspot.com/2010/10/olivier-clement-la-filocalia-i-testi-la.html>
- Collins, Gregory. »The Evagrian Heritage in Late Byzantine Monasticism«. V: *Evagrius and his legacy*, ur. J. Kalvesmaki in R. D. Young, 318–319. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2015.
- Coticello, Carmelo Giuseppe in Vassa Coticello. *La théologie byzantine et sa tradition II*, 999–1021. Turnhout: Brepols, 2002.
- Depraz, Natalie. *Le corps glorieux: phénoménologie pratique des Pères du désert et des Pères de l'Eglise*. Bruselj: Bibliothèque philosophique de Louvain, 2008.
- Horužij, Sergej. *K fenomenologii askezi*. Moskva: Izdatelstvo Gumanitarnoi Literaturi, 1998.
- Kocijančič, Gorazd. *O nekaterih drugih: štiri eseji o preobilju*. Ljubljana: Beletrina, 2016.
- »Maksim Izpovedovalec, pričevalec krščanskega misterija«. V: *Maksim Izpovedovalec. Kaj je krščanstvo? Izbrani kratki spisi*. Prevedel Gorazd Kocijančič. Ljubljana: KUD Logos, 2018.
- ur. *Filokalija I*, prev. Benjamin Bevc et al. Ljubljana: KUD Logos, 2020.
- Louth, Andrew. *Izvori krščanskega mističnega izročila: od Platona do Dionizija*. Ljubljana: Nova revija, 1993.
- Plested, Marcus. *The Macarian Legacy: The Place of Macarius-Symeon in the Eastern Christian Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Pripoved ruskega romarja*. Prev. J. Zupet. Ljubljana: Duhovna skupnost slovenskih duhovnikov in bogoslovcev, 1992.
- Rossi, Lanfranco. *I filosofi greci padri dell'escismo*. Torino: Il leone verde, 2000.
- Sherrard, Philip. *Christianity: Lineaments of a Sacred Tradition*. Edinburgh: T&T Clark, 1998.
- Špidlik Tomás et al., ur. *Amore del bello. Studi sulla Filocalia: atti del Simposio Internazionale sulla Filocalia*. Rim: Pontificio Collegio Greco, 1989; ponatis Magnano: Qiqajon, 1991.
- Ware, Kallistos. *Moč imena: Jezusova molitev v pravoslavni duhovnosti*. Prevedla Jasna Hrovat. Ljubljana: KUD Logos, 2011. <http://kud-logos.si/2011/moc-imena/>
- »Philocalie«. V: *Dictionnaire de spiritualité* 12 (Pariz: Beauchesne, 1984), stolp. 1336–1352.